

# ÚČAST ČESKÉ DIALEKTOLOGIE V PROJEKTU SLOVANSKÝ JAZYKOVÝ ATLAS

Martina IREINOVÁ

## Abstrakt:

Slovanský jazykový atlas patří k nejvýznamnějším projektům slovanské jazykovědy, má mimořádný význam nejen pro lingvistiku, ale i pro řadu dalších vědních disciplín (např. historii, etnologii, kulturologii, religionistiku). Myšlenka celoslovanského atlasu pochází již z r. 1929, uskutečňovat se začala až na přelomu 50. a 60. let 20. století. Jedním ze zakladatelů Slovanského jazykového atlasu byl český lingvista B. Havránek. Z českých dialektologů má významný podíl na tvorbě tohoto jazykovězeměpisného díla J. Bělič, S. Utěšený, A. Vašek, K. Fic, J. Vojtová aj. V současné době česká národní komise zpracovává svazek foneticko-gramatické série *Reflexy* \*tort, \*tolt, \*tert, \*telt.

## Klíčová slova:

dialektologie, slavistika, jazykový zeměpis, atlas, slovanské jazyky, dialekty, dialektologové

## Vlastní text

Na půdě dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., vznikl šestidílný *Český jazykový atlas* (dále ČJA), podávající všestranný pohled na územní rozrůznění tradičních teritoriálních dialektů a běžné mluvy na celém území českého národního jazyka (pět svazků vyšlo v letech 1992–2005, obsáhlý svazek *Dodatky* je v současné době v tisku). Pracovníci tohoto oddělení se však významnou měrou zapojovali a zapojují též do nadnárodních atlasových projektů. Podíleli se na vzniku *Karpatského jazykového atlasu* (*Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas*). Výsledkem kooperace s dalšími národními kolektivy jazykovědců jsou jednotlivé svazky *Evropského jazykového atlasu* (*Atlas Linguarum Europae*)<sup>1</sup> a *Slovanského jazykového atlasu* (*Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Atlas Linguistique Slave. Slavic Linguistic Atlas*).

*Slovanský jazykový atlas* (dále OLA) patří k nejvýznamnějším projektům slovanské jazykovědy. Předmětem výzkumu OLA je rodina slovanských jazyků jako celek, na mapách jsou představeny jevy relevantní z celoslovanského hlediska.

Myšlenka celoslovanského atlasu byla nastolena na 1. mezinárodním sjezdu slavistů, konaném v r. 1929 v Praze. Hospodářská krize ve 30. letech minulého století, nástup nacismu k moci, druhá světová válka a změny po ní následující znemožnily její uskutečnění. Ideou vytvořit jazykový atlas zahrnující všechny slovanské jazyky se začali lingvisté opět zabývat až po r. 1956, kdy byl na setkání slavistů v Bělehradě zřízen Mezinárodní komitét slavistů. Po 4. mezinárodním sjezdu slavistů v Moskvě, který se konal r. 1958 a který přiznal *Slovanskému jazykovému atlasu* velký význam, se začalo na projektu pracovat, na jeho teoreticko-metodologických, ale i praktických (např. organizačních) otázkách.

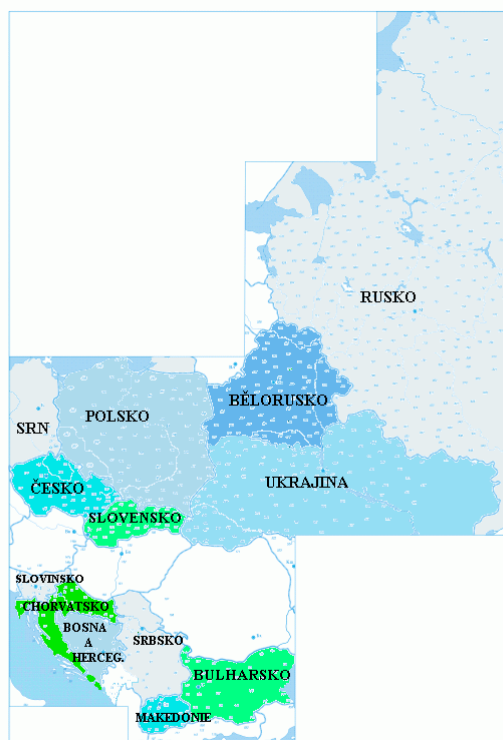
R. 1961 byla při Mezinárodním komitétu slavistů ustavena Mezinárodní komise (dále

---

<sup>1</sup> Podíl českých dialektologů na tvorbě těchto dvou mezinárodních jazykových atlasů byl podrobně představen na mezinárodní dialektologické konferenci *Dialektologie a geolingvistika v současné střední Evropě*, konané v Opavě ve dnech 22.–24. 6. 2010: viz Ireinová, M. *Nadnárodní jazykové atlasy a česká dialektologie* (v tisku).

MK), která stojí v čele OLA a jejímiž členy se stali přední slavisté ze zemí účastnících se projektu. Její definitivní podoba se zformovala v r. 1963. Z českých lingvistů stál u zrodu OLA Bohuslav Havránek (členem uvedené komise byl do r. 1978). Spolu s dalšími slovanskými lingvisty<sup>2</sup> přinesl významný vklad k vytvoření atlasu. Díky velkým zkušenostem a znalostem v oblasti slovanské dialektologie a jazykového zeměpisu přispěli (a přispívají) k výsledné podobě OLA vedle Bohuslava Havránka a Jaromíra Běliče i další čeští dialektologové.

V rámci účastnických států, kterých bylo podle tehdejšího administrativního a politického členění šest (Bulharsko, Polsko, tehdejší NDR, Československo, SSSR a Jugoslávie), byly postupně vytvořeny tzv. národní komise pro OLA; na pracích participovaly též Rakousko, Maďarsko, Itálie a Rumunsko. Po řadě politických a správních změn, k nimž došlo v 90. letech 20. století, patří mezi účastníky projektu těchto 13 zemí (viz obr. 1): Polsko, Česko, Slovensko, Německo (tj. státy s obyvatelstvem hovořícím jazyky západoslovanskými); Bělorusko, Ukrajina, Rusko (tj. státy s obyvatelstvem hovořícím jazyky východoslovanskými) a Slovinsko, Chorvatsko, Bosna a Hercegovina, Srbsko, Makedonie a Bulharsko<sup>3</sup> (tj. státy s obyvatelstvem hovořícím jazyky jihoslovanskými).



Obrázek č. 1: Podkladová mapa OLA s vyznačením účastnických států

V bývalém Československu byly dvě národní komise – slovenská v čele s Eugenem Paulinym a česká pod vedením Jaromíra Běliče. Po Běličově smrti byl jejím předsedou do r. 1987 Slavomír Utěšený, do r. 2005 Karel Fic, poté vedla českou účast na tomto projektu

<sup>2</sup> K zakladatelům OLA patří R. I. Avaněsov (Rusko), A. Bělič (Srbsko), S. B. Bernštejn (Rusko), W. Doroszewski (Polsko), S. Stojkov (Bulharsko), Z. Stieber (Polsko).

<sup>3</sup> Bulharsko se v letech 1982–2004 na pracích nepodílelo.

Jarmila Vojtová a od r. 2010 autorka příspěvku.

V r. 1963 se zformovala (na návrh MK OLA) mezinárodní pracovní skupina, kterou tvoří členové národních komisí a do níž z českých dialektologů na počátku patřili Antonín Vašek a Slavomír Utěšený. Tato skupina sestavila dotazník, síť zkoumaných bodů a vypracovala zásady jednotné fonetické transkripce.

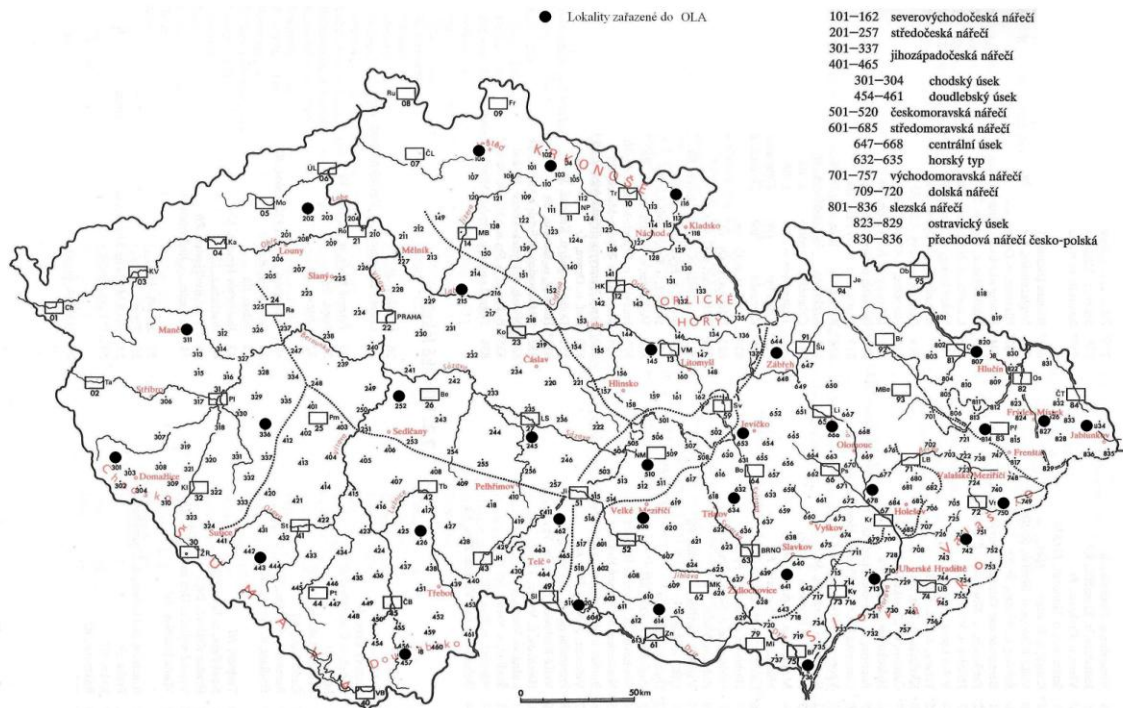
Síť zkoumaných lokalit tvoří zhruba 850 bodů (čísla 1–853, některá čísla nebyla využita, některá mají připojeno „a“, např. 146a) – zahrnuje nejen výše uvedené slovanské země, ale také menší počet obcí v zemích sousedních.<sup>4</sup> Český nářeční materiál byl pro OLA shromážděn z 33 lokalit (29 z nich patří též mezi zkoumané body pro *Český jazykový atlas*<sup>5</sup>, viz obr. 2):

- 175 Újezd u Manětína, okr. Plzeň-sever (311)
- 176 Chrástřany, okr. Litoměřice (202)
- 177 Světlá pod Ještědem, okr. Liberec (106, Hoření Paseky)
- 178 Postřekov, okr. Domažlice (301)
- 179 Číčov, okr. Plzeň-jih (336)
- 180 Semice, okr. Nymburk (215)
- 181 Poniklá, okr. Semily (103)
- 182 Hvězda, okr. Náchod (116, Hlavňov)
- 183 Stachy, okr. Prachatice (443)
- 184 Borkovice, okr. Tábor (426)
- 185 Křečovice, okr. Benešov (252)
- 186 Rejčkov, okr. Havlíčkův Brod (245)
- 187 Jenišovice, okr. Chrudim (145)
- 188 Soběnov, okr. Český Krumlov (457)
- 189 Slavíkovice, okr. Třebíč (520, Mladoňovice)
- 190 Hodice, okr. Jihlava (462)
- 191 Hodov, okr. Třebíč (606)
- 192 Jámy, okr. Žďár nad Sázavou (510)
- 193 Lažany, okr. Blansko (634)
- 194 Roubanina, okr. Blansko (653)
- 195 Jedlí, okr. Šumperk (645)
- 196 Příkazy, okr. Olomouc (666)
- 197 Mokré Lazce, okr. Opava (807)
- 198 Plaveč, okr. Znojmo (614)
- 199 Bošovice, okr. Vyškov (641)
- 200 Polešovice, okr. Uherské Hradiště (713)
- 201 Záříčí, okr. Kroměříž (678)
- 202 Rybí, okr. Nový Jičín (814)
- 203 Janovice, okr. Frýdek-Místek (827)
- 204 Lanžhot, okr. Břeclav (736)
- 205 Újezd, okr. Zlín (742)
- 206 Halenkov, okr. Vsetín (750)
- 207 Horní Lomná, okr. Frýdek-Místek (834, Dolní Lomná)

---

<sup>4</sup> Viz <<http://slavatlas.org/puncts.html>> [cit. 2010-10-14].

<sup>5</sup> Viz kapitola *Seznam zkoumaných obcí* v *Úvodní části* každého svazku ČJA. V dále prezentovaném seznamu lokalit je vždy nejprve uvedeno číslo bodu v OLA; název obce; okres, ve kterém se tato obec nachází; v závorce je číslo bodu, které odpovídá příslušné obci v ČJA; v případě, že lokalita ze sítě OLA není zařazena v síti ČJA, uvádíme číslo a název obce ležící nejbliže.



Obrázek č. 2: Podkladová mapa pro ČJA s vyznačením lokalit zařazených do sítě OLA

*Dotazník OLA (Voprosnik OLA)*<sup>6</sup>, obsahující 3 454 položek, byl vydán v r. 1965. V redakční radě zasedli mj. Jaromír Bělič a Bohuslav Havránek; k aktivním členům pracovní skupiny sestavující dotazník, podílejícím se velkou měrou na tvorbě dotazníku patřili za českou stranu Slavomír Utěšený a Jan Petr. Dotazník byl vydán v ruském jazyce s ilustrativním materiálem ve třech slovanských jazycích (ruském, srbochorvatském a polském, tzn. s příklady ze všech skupin slovanských jazyků). Pokud byla otázka vytvořena na základě diachronní shody slov a morfémů, je nejprve uveden příklad z praslovanštiny – praslovanské rekonstrukce.

Po vydání dotazníku byl zahájen sběr materiálu, tato fáze trvala zhruba 10 let (ukončení terénního výzkumu se konstatovalo v r. 1973 na 7. mezinárodním sjezdu slavistů ve Varšavě). Poprvé v historii slovanské jazykovědy byly podle jednotného programu a jednotné transkripce prozkoumány dialekty všech slovanských jazyků na rozsáhlém území, které tyto jazyky v Evropě zaujímají (v Rusku mapy OLA popisují pouze evropskou část).

Od r. 1965 se vydává sborník *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija*.<sup>7</sup> K r. 2008 bylo vydáno celkem 26 sborníků s články, v nichž se projednávaly otázky teorie a praxe mapování OLA, výzkumu slovanské dialektologie a problémy jazykovězeměpisného zpracování nářečního materiálu – neaktivnějším přispěvatelem za českou stranu byl S. Utěšený (7 příspěvků), dále A. Vašek (1) a J. Bělič (1).

Atlas vychází ve dvou řadách – lexikálně-slovotvorné a foneticko-gramatické.

<sup>6</sup> Celý dotazník je k nahlédnutí na <[http://slavatlas.org/pub\\_vopr.html](http://slavatlas.org/pub_vopr.html)> [cit. 2010-10-14].

<sup>7</sup> *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija. 1965–1983.* – Celkem 17 svazků vycházelo v letech 1965–1988 (nejprve pod hlavní redakcí R. I. Avaněsova, od sborníku vydaného pro r. 1981 (vyšel v r. 1984) byl hlavním redaktorem V. V. Ivanov). V letech 1988–2008 vyšlo 9 svazků s podtitulem *Sbornik naučnych trudov*.

Doposud vyšlo 13 svazků: slovanský nářeční materiál se interpretuje v šesti svazcích lexikálně-slovotvorných v určitých tematických (věcněvýznamových) okruzích slov, v sedmi svazcích foneticko-gramatických na základě vybraných jevů zvukové roviny jednotlivých slovanských jazyků. Vydání každé z těchto sérií má své číslování. Další 11 svazků se nachází v různém stadiu přípravy – od kompletování materiálu po finální práce. (V budoucnu se předpokládá též vydání svazků, v nichž budou interpretovány jevy z oblasti morfologie, syntaxe a sémantiky.)

V souladu s těmito dvěma řadami byly vytvořeny **dvě sekce: lexikálně-slovotvorná a foneticko-gramatická**. Součástí organizační struktury OLA je rovněž **podsekce pro zobecňující transkripci**; ta pro lexikálně-slovotvorné mapy rozpracovává způsoby interpretace zobecněných forem jednotlivých fonetických variant z různých jazyků, které jsou svědectvím odlišného vývoje v jednotlivých jazycích. **Morfonologická sekce** má na starosti mj. přípravu rekonstruovaných praslovanských podob kartografovaných jevů, na jejichž základě je možno porovnávat východiskové struktury zejména v lexikální sérii atlasu.

V r. 1996 se na zasedání v Česku (Šlapanice) zrodila první myšlenka o využití počítačové techniky na přípravě OLA. V r. 2000 na zasedání ve Slovinsku (Strunjan) vznikla samostatná **počítačová sekce**<sup>8</sup> (jejím předsedou byl zvolen významný slovenský slavista a dialektolog Pavol Žigo). Úkolem této sekce je příprava elektronické verze *Atlasu*, usiluje o to, aby elektronizace prací postupovala v rámci celého OLA jednotně a jednotlivé národní komise využívaly jednotné prostředky, a provozuje webové stránky OLA<sup>9</sup>.

Pod vedením slovenské národní komise byl vypracován program s názvem MAPola 1.9. Výsledkem využití programů Excel a CorelDraw (verze 13) a softwaru MAPola je nářeční mapa OLA, kterou je možné prostředky programu CorelDraw doplnit o izoglosy, šrafy, popisky, legendy atd. ve zvolené velikosti, barvě, typu písma; při počítačovém zpracování se využívá font ZRCola vytvořený slovinskou národní komisí. Výsledkem práce této komise je též vytvoření softwaru, který umožní digitalizaci veškerého nářečního materiálu shromážděného během výzkumů.

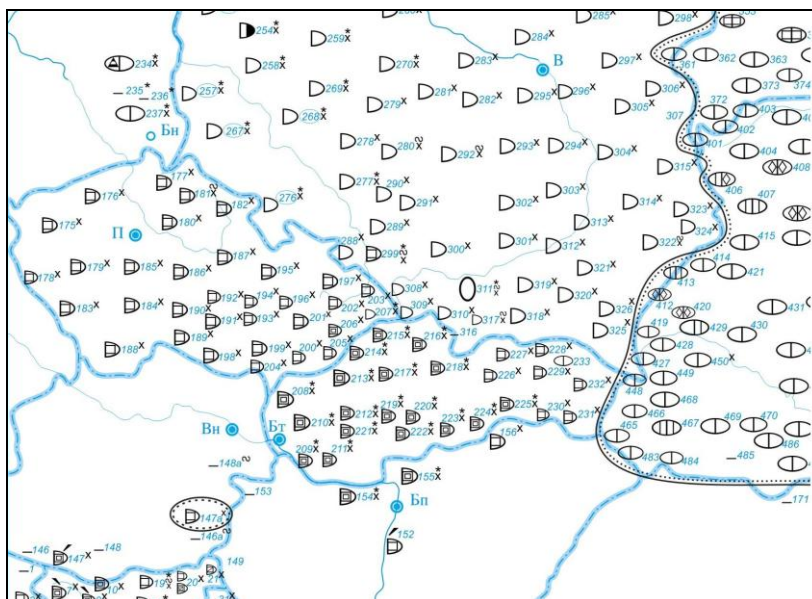
Jedním z připravovaných svazků foneticko-gramatické série, při jehož tvorbě jsou využívány výše uvedené počítačové prostředky, je svazek *Reflexy \*tort, \*tolt, \*tert, \*telt*, tedy svazek věnovaný problematice metatezí likvid, jehož vydání připravuje česká národní komise. Práce vedl Karel Fic, který se do projektu OLA zapojil v r. 1979, od r. 1987 byl předsedou české národní komise, v r. 1989 byl jmenován členem Mezinárodní komise OLA při Mezinárodním komitétu slavistů. Byl členem autorského kolektivu foneticko-gramatické sekce a redakčně se podílel na přípravě jednotlivých svazků. Pro svazky foneticko-gramatické sekce, které dosud vyšly, vypracoval celkem 16 map a komentářů. Jeho zásluhou se v Brně a ve Šlapanicích uskutečnila dvě mezinárodní zasedání OLA (1985, 1996). Karel Fic však v r. 2005 po krátké a těžké nemoci zemřel. Po jeho odchodu bylo nutné v jeho práci pokračovat a udržet kontinuitu se slovanským světem. Práci ve foneticko-gramatické sérii byla ihned pověřena Petra Přadková a v r. 2008 se zapojila autorka příspěvku.

Jazykový materiál se ve všech doposud vydaných svazcích závazně představuje na značkových mapách. K tvorbě map znázorňujících problematiku metatezí likvid jsou používány mapové značky, které speciálně pro náš svazek vytvořila P. Přadková, a to v souladu s tzv. zobecňující legendou užívanou ve všech svazcích foneticko-gramatické série. Problematika našeho svazku je však natolik komplikovaná, že se značkové mapy (srov. obr.

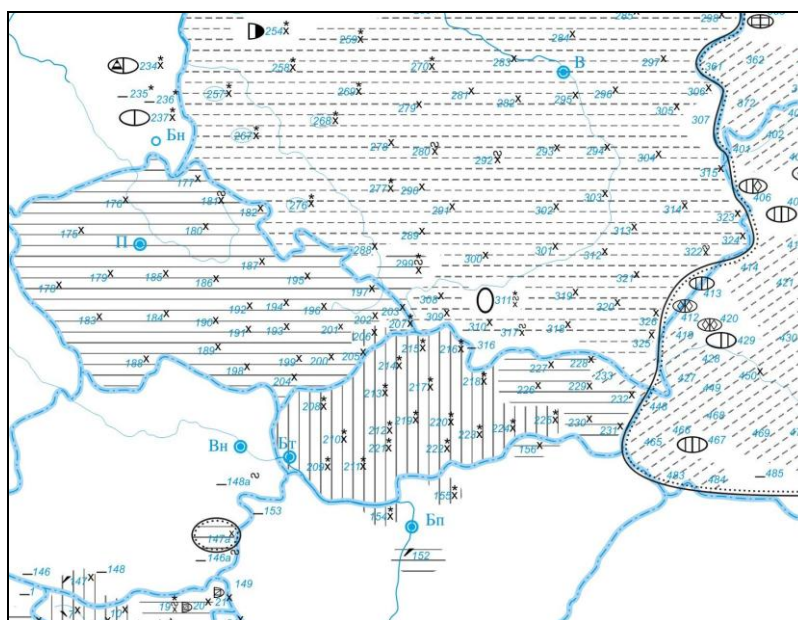
<sup>8</sup> Oficiální název zní Komise pro počítačové zpracování materiálů OLA; podrobněji viz Žigo, P. Účast slovenskej dialektológie na Slovanskom jazykovom atlase. In: *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija 2003–2005. Sbornik naučnych trudov*. Moskva: Nauka, 2006, s. 31–39.

<sup>9</sup> Starší verze: <<http://ola.zrc-sazu.si>> [cit. 2010-10-14]; novější verze: <<http://slavatlas.org>> [cit. 2010-10-14].

č. 3) jeví jako přetížené. Pro jejich odlehčení a čitelnost jsme usilovaly o aplikaci zobrazovacích metod použitých v ČJA (osvědčených a lingvisty-dialektology oceňovaných). Rozhodly jsme se tedy ve větší míře využít různé typy šraf, což přinese, jak doufáme, přehlednější a názornější obraz nářeční situace na zkoumaném území (srov. obr. č. 4).



Obrázek č. 3: Výřez z mapy *slavík* (použity značky)



Obrázek č. 4: Výřez z mapy *slavík* (použity šrafy a značky)

V lexikálně-slovotvorné sérii zastupuje českou stranu od r. 1988 J. Vojtová, která je mj. autorkou čtyř map ve vydaných svazcích a několika dalších ve svazcích rozpracovaných.

Úlohou pracovního kolektivu OLA, jehož součástí byli a jsou čeští dialektologové, je interpretace slovanského nářečního materiálu, a to v rovině historickosrovnávací a

synchronně-typologické. První metodou se potvrzují teorie o vzniku praslovanské jazykové jednoty a jejího postupného nářečního štěpení, jež vedlo k postupnému zformování současných slovanských jazyků. V projektu OLA se pomocí získaného materiálu vymezuje slovanská pravlast, v jednotlivých historických etapách se interpretují migrační vlny do různých geografických oblastí, analyzují se jazykové kontakty Slovanů s nositeli neslovanských jazyků (např. s Germány, Balty, Ugrofíny, Turky, Řeky). Pomocí synchronně-typologické metody jsou prezentovány typologické diference v jednotlivých rovinách geneticky příbuzných jazyků. OLA přispívá k novým pohledům na společné a rozdílné rysy sledovaných jazyků a stává se jedním z nejdůležitějších východisek dalších lingvistických bádání, umožňuje získat nové poznatky o historii i současnosti materiální a duchovní kultury.

### **Literatura:**

*Český jazykový atlas 1.* Praha: Academia, 1993 (dotisk Academia, Praha 2004).

*Český jazykový atlas 2.* Praha: Academia, 1997.

*Český jazykový atlas 3.* Praha: Academia, 1999.

*Český jazykový atlas 4.* Praha: Academia, 2002.

*Český jazykový atlas 5.* Praha: Academia, 2005.

*Český jazykový atlas. Dodatky.* Praha: Academia (v tisku).

KLOFEROVÁ, S.: Dialektologie. In Pleskalová, J., – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.) *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky.* Praha: Academia, 2007, s. 336–376.

ŠIPKOVÁ, M. Odešel Karel Fic. *Naše řeč*, 2005, roč. 88, č. 5, s. 262–264.

URL: <<http://slavatlas.org/publications.html>> [cit. 2008-10-14].

## **PARTICIPATION OF THE CZECH DIALECTOLOGY IN THE PROJECT OF THE SLAVIC LINGUISTIC ATLAS**

### **Summary:**

The Slavic Linguistic Atlas belongs to the most significant projects of the Slavic linguistics. It is extraordinarily important not only for linguistics, but also for a range of other scientific branches (e.g. history, ethnology, culturology, religionistics). The idea of the all-Slavic atlas originated as early as in 1929 and started to come into existence at the break of the 50th and 60th of the 20th century. One of the founders of the Slavic Linguistic Atlas was also the Czech linguist Bohuslav Havránek. Of the Czech dialectologists, J. Bělič, S. Utěšený, A. Vašek, K. Fic, J. Vojtová, and others have taken a notable share in the creation of this geolinguistic work. At present, the Czech National Committee processes the volume Reflections of \*tort, \*tolt, \*tert, \*telt of the fonetic-grammatical series.

### **Key words:**

dialectology, slavistics, geolinguistics, atlas, Slavic languages, dialect, dialectologists

### **Kontaktní adresa:**

PhDr. Martina Ireinová, Ph.D.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., dialektologické oddělení

Veveří 97, 602 00 Brno

e-mail: ireinova@iach.cz; tel.: 532 290 296